

8. ÖSSZKÉP. A KÖZELKÉP LEGFONTOSABB KÖVETKEZTETÉSEI

MOLNÁR GYÖRGY

A *Középkép* hét nagyobb lélegzetű és öt rövidebb tanulmányában a válság tág értelemben vett munkapiaci hatásait igyekeztünk – a rendelkezésünkre álló hazai empirikus kutatási eredményekre támaszkodva – körüljárni. A vizsgálódás körét elsősorban úgy próbáltuk tágítani, hogy figyelmünket a munkaerő újratermelésének fő terepét jelentő háztartásokra irányítottuk, de az empirikus megalapozottság igénye korlátokat is emelt elénk. A legfrissebb adatok, amelyeket a tanulmányok írásakor figyelembe lehetett venni, néhány témakör esetében 2010 első félévére, de általában csak 2009-re vonatkoznak, míg voltak esetek, amikor még 2009. évi információkkal sem rendelkezünk. Így, eredeti szándékunktól eltérően, megfelelő adatok hiányában, nem tudtuk bemutatni a háztartások fogyasztásának változását és ennek összefüggéseit a munkapiaccal. Számos témakörben – például a reálkeresetek alakulásának tekintetében – nem volt lehetőségünk a megalapozott nemzetközi összehasonlításra. Még benne járunk a válságban, így sok esetben nem dönthető el, hogy a megfigyelt jelenségek a válság vagy az azt megelőző hazai költségvetési konszolidációs lépések következményei-e, ahogy az sem, hogy a folyamatokban bekövetkező változások a trendek megfordulását vagy időleges ingadozásokat jelentenek-e csupán.

Mindezeknek a korlátozó tényezőknek az ellenére bízunk benne, hogy sikerült viszonylag átfogó, sokoldalú képet nyújtani a válságnak a magyar munkapiacra gyakorolt hatásáról. Ez a fejezetzáró tanulmány új eredményeket nem tartalmaz, célja pusztán az, hogy összképet nyújtson: összefoglalja a 12 írás legfontosabb következtetéseit, és felhívja a figyelmet a köztük lévő összefüggésekre, kapcsolódási pontokra.⁸⁸

Munkapiaci válaszok a válságra

A köz- és a versenyszféra egymással homlokegyenest ellentétes módon alkalmazkodott a válság következtében megváltozott körülményekhez, a kereslet csökkenéséhez, a hitelezés szűküléséhez: a közszféra elsősorban a bérek, míg a versenyszféra főleg a foglalkoztatás csökkentése révén (Bálint Mónika, Cseres-Gergely Zsombor és Scharle Ágota kötetet bevezető fejezete, valamint Köllő János 1. fejezete). Így a nemzetgazdaság egészére vonatkozó adatok súlyosan félrevezetőek lehetnek. A költségvetési szféra béreinek visszaesését alapvetően a 13. havi fizetés visszavonása és a béremelések elhalasztása okozta, itt tehát nem számíthatunk érdemleges magyarázatra szoruló szerkezeti válto-

88 Ennek során néha szó szerint vagy majdnem szó szerint emelek ki szövegrészeket, de a könnyebb olvashatóság érdekében nem teszem ki az idézőjeleket, csak a gondolatok forrását jelzem.

zásokra (Köllő). A Közelkép tanulmányai elsősorban a versenyszférában zajló folyamatokat vizsgálták.

Köllő János vállalati panelen alapuló becslése a foglalkoztatás csökkenés dominanciáján túl számos további, érdekes következtetésre vezetett. A zömmel férfiakat foglalkoztató vállalatok létszáma és bérei az átlagosnál erőteljesebben csökkentek. Ez az eredmény azt tükrözi, hogy a több férfit foglalkoztató *termelő* vállalatok foglalkoztatásban és bérben mérve is rosszabbul jártak az átlagnál. Érdekes, hogy a csoportos leépítések esetében a helyzet eltérő, ez az elbocsátási forma a nőket egy árnyalatnyival erőteljesebben sújtotta (Busch-Lázár 3. fejezete).

Visszatérve Köllő János modellszámításának eredményeire, a létszámváltozások erősen, míg a munkaidő-változások kisebb mértékben függtek a vállalatmérettől. A legkisebbektől a legnagyobbak felé haladva, folyamatosan nagyobb mértékű volt a foglalkoztatás csökkenése. A munkaidő esetében csak a legnagyobb cégek különböztek a többitől, esetükben nagyobb volt a csökkenés. Ennek egyik oka az lehet, hogy az exportkeresletnek való kitettség mértéke vállalatmérettől függően különbözőképpen alakult. (Emlékeztetek arra, hogy a számítások a válság első évére vonatkoznak.) A feldolgozóiparban a kisvállalatok relatív foglalkoztatási előnye sokkal nagyobb volt, mint más ágazatokban. Ismét kitérve a Busch-Lázár-tanulmány megfigyeléseire, az alapvetően a nagyobb cégeket jellemző csoportos leépítésekben az érintettek fele került ki a feldolgozóiparból, ami közel két és félszerese a feldolgozóipar foglalkoztatási arányának.

Az építőipar és az ingatlanügyletek létszámváltozásai nem különböztek érdemben a feldolgozóiparétól, ezeken a területeken volt a legnagyobb a foglalkoztatás visszaesése. Az átlagosnál sokkal kedvezőbben alakult a vízgazdálkodás, az energia, a közlekedés, a pénzügyi közvetítés, a személyi szolgáltatások, a magánegészségügy és a mezőgazdaság létszámhelyzete. Az állami vállalatokban kisebb mértékben csökkent a létszám, mint a magánvállalatokban, illetve a kollektív szerződéssel rendelkező vállalatok létszáma is az átlagosnál kevésbé csökkent.

A minimálbéreseket nagyobb mértékben foglalkoztató vállalatoknál a többiekhez képest jobban növekedtek a bérek. A minimálbér-szabályozás által nem érintett jövedelmek esetében a reálbérek alig változtak. A válság első évében a versenyszféra vállalatai lényegében nem nyúltak a bérekhez, illetve ha változtak is a vállalati átlagbérek, azok szisztematikusan nem függtek össze az ágazati és regionális hovatartozással, a vállalatmérettel, a tulajdonnal, a munkaerő-összetétellel és a szakszervezeti jelenléttel.

A munkaidő-csökkenés elemzése azt valószínűsíti, hogy az érdemben nem terjedt túl a munkahelymegtartó támogatásokkal érintett vállalati körön. A foglalkoztatás és az órabér, illetve a foglalkoztatás és a munkaórak vállalat-specifikus változásai egymástól függetlenek voltak.

Elsősorban a béreket illetően, némileg árnyalják ezt a képet azok a megfigyelések, amelyekről az 1. fejezethez kapcsolódó Semjén–Tóth szerzőpáros 1.B) keretes írása számol be három, különböző időpontban (2009. március, június és 2010. március) végzett vállalati felmérés alapján, amelyekben vállalatvezetőket kérdeztek a válságra adott alkalmazkodási lépésekről. Ezek között természetesen nem csak munkapiaci intézkedések szerepeltek. A második két időpontban a vállalatok mintegy 80 százaléka számolt be a bérek és egyéb juttatások szinten tartásáról vagy csökkentéséről mint válságkezelő intézkedésről. 2009 elején még viszonylag kevés vállalat épített le munkaerőt, 2009 júliusában azonban már meghaladta a 40 százalékot az ilyen intézkedést tevő vállalatok aránya. 2010 elejére ismét jelentősen csökkent az arány. A részmunkaidőre vagy rövidebb munkaidőre történő áttérést a vállalatoknak csak viszonylag kis, bár időben növekvő köre alkalmazta. A kvalitatív kérdés természetesen egyik esetben sem adhat információt a megtett intézkedések mértékéről. Ezeket a megfigyeléseket Köllő János eredményeivel összevetve, arra a következtetésre juthatunk, hogy a munkaerő-leépítésre vonatkozó intézkedések kevesebb vállalatot érintettek, de sokkal erősebbek voltak, mint a bérintézkedések. Másrészt valószínű, hogy a vállalatvezetők már a reálkeresetek szinten tartását, a szokásos béremelések elhalasztását vagy mértékének redukálását is a válságra reagáló intézkedésnek tekintették. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a 2010-ben megkérdezettek közül a bérek és egyéb juttatások szinten tartását, csökkentését sokkal többen tartották utólag hatékony intézkedésnek, mint a munkaerő-leépítést (15 *versus* 4 százalék). Az összes lehetséges intézkedés közül a munkaidő-csökkentést tekintették a legkevesebben hatékonynak, ami magyarázhatja ennek az intézkedésnek a csekély súlyát.

Kitérőként érdemes megemlíteni, hogy a vállalatok – figyelembe véve most már a nem munkapiaci reakciókat is – jellemzően számos különböző válságkezelő lépést kombináltak egyidejűleg. Egyaránt alkalmaztak rövid távon ható reaktív lépéseket (likviditási pozíciók javítása, költségek csökkentése, hitelkonverzió) és hosszabb távon hatékony proaktív lépéseket (új piacok keresése, szervezeti átalakítás, termelési szerkezet átalakítása), nem alakultak ki kitüntetett vállalati stratégiák a válság kezelésére. Az viszont megfigyelhető volt, hogy az exportáló vállalatok általában többféle intézkedést tettek, mint a többiek [Semjén–Tóth 1.B) keretes írása].

Visszatérve a foglalkoztatás alakulásának kérdésére, a KSH munkaerő-felmérésének adatai alapján megállapítható, hogy a foglalkoztatotti létszám csökkenését elsősorban a természetes módon megürült munkahelyekre történő munkaerő-felvételek elhalasztása magyarázza. A foglalkoztatásból való kilépés esélye növekvő trendet követett 2006–2009-ben, de nem ugrott magasra a válság időszakában. A szokásosnál nem sokkal nagyobb állásvesztési ütem mellett a *gyors újraelhelyezkedés* nehezült meg, és vezetett a munkanélküliség jelentős növekedéséhez. Vélhetően a létszámcsökkenés ilyen, alap-

vetően nem tömeges elbocsátásokat alkalmazó módja is szerepet játszott abban, hogy kevésbé érvényesültek az alkalmazkodás puha eszközei, a kereset és a munkaidő csökkentése (Köllő).

A munkaerő-felmérésből adódó következtetést alátámasztják a Busch–Lázár szerzőpárosnak a csoportos létszámleépítések bejelentési kötelezettségen alapuló adatai a 3. fejezetben. A csoportos leépítések idősorában egyetlen kiugró negyedév található (2009 első negyedéve), de az éves összes leépítés alig haladja meg a 2003-ban és 2004-ben is tapasztalt értéket. 2010 első félévében pedig a válság előttihez képest kisebb volt a csoportos leépítésben érdekelttek száma. A regisztrált munkanélküliek számának nagymértékű emelkedésében a kiáramlás csökkenésének legalább akkora szerepe volt, mint a beáramlás növekedésének.

A kialakult helyzetre adott foglalkoztatáspolitikai válaszokat elemezve, mind Köllő János, mind a hozzákapcsolódó 1.A) keretes írásban az Elek–Scharle szerzőpáros arra a következtetésre jut, hogy a magyar kormányzat elsődleges törekvése – hasonlóan a régió többi országához – a munkanélkülivé válók számának csökkentése, a munkakereslet ösztönzése, fenntartása volt. A közszféra munkahelyeinek védelmét is szolgálta az ott végrehajtott reálbér-csökkentés, a versenyszférában pedig a támogatott foglalkoztatás bővítése volt az elsődleges eszköz (Köllő). 2009-ben a munkakereslet növelését célzó kormányzati kiadások egyharmadát a bérköltségek, konkrétan a munkaadói járulékok csökkentésére fordították. Ez általában nem jól célzó eszköz, mert nem csak a veszélyeztetett és megmentésre érdemes munkahelyeket érinti. Erre a lépésre azonban Magyarországon az adórendszer szerkezeti átalakítása érdekében a válságtól függetlenül is szükség volt (Elek–Scharle).

A munkahelymegtartó támogatásban részesülők és a közfoglalkoztatásba bevontak számának mintegy 110 ezer főt kitevő növekedése viszont az egyéb foglalkoztatási támogatásban (munkanélküliek, gyessről visszatérők és pályakezdekők bértámogatása, képzés, vállalkozóvá válás támogatása) részesülők számának rovására ment (Köllő). Ezeknek az aktív eszközöknek – különösen a képzésnek – az elhanyagolása tekintetében Magyarország lényegében egyedüli volt mind az EU-, mind az OECD-országok körében. Szintén egyedülálló jelenség, hogy Magyarországon jelentősen csökkentették a munkaügyi szervezetek létszámát. A csökkentett munkaidejű foglalkoztatás több országban jelentősen mérsékelte az elbocsátásokat. Magyarországon a foglalkoztatottak kicsit kevesebb, mint 1 százaléka vett részt ilyen programban, ami nemzetközi összehasonlításban átlagosnak tekinthető, a hatékonysága viszont jóval átlag alattinak bizonyult (Elek–Scharle).

Ehhez kapcsolódóan megemlíthetjük, hogy a válság idején csoportosan leépített és a munkanélküli-nyilvántartásba bekerülők mintegy fele részesült érdemi szolgáltatásban. Az aktív eszközzel támogatottak aránya csupán 13 százalék volt (Busch–Lázár).

A munkanélkülivé váltak száma jelentősen meghaladta a munkahelymegtartó intézkedések és a közfoglalkoztatás által érintetteket (ez utóbbiak, az *Út a munkához* program jellege miatt főleg régebb óta munkanélküliek voltak), így társadalmi hatásait tekintve különösen fájdalmas, hogy jelentősen nőtt az egyéni támogatásokban nem részesülő állástalanok száma, miközben ezen a népességen belül – különösen a friss állásvesztőknél – megnövekedett a dolgozni kívánók, illetve az aktívan állást keresők aránya (Köllő). Az EU-tagországok többségében eleve viszonylag magas volt a munkanélküliek pénzbeli ellátása, amit több helyen tovább emeltek. Magyarországon európai összehasonlításban kirívóan rövid a korábbi bértől függően fizetett járadék folyósítási ideje (Elek–Scharle).

Ezen a téren erős korlátot jelentett a magyar költségvetésnek a válságtól függetlenül is rossz helyzete. Az azonban kérdéses, hogy a munkahelymegtartásra és állami munkahelyteremtésre koncentráló politika alkalmas volt-e a társadalmi veszteség minimalizálására.

A Boda–Neumann szerzőpáros (2. fejezet) néhány céget érintő interjúiból általános következtetéseket nem vonhatunk le, de kiválóan alkalmasak arra, hogy a statisztikákon, nagyméretű felméréseken, modellszámításokon alapuló eredményeket érzékletessé tegyék, vagy akár további átfogó vizsgálatokhoz adjanak ötleteket. Vizsgált eseteikben a cégek elsősorban a „csúcsidőszakokban” segítő munkakörökben alkalmazott, kölcsönzött segéd munkások szerződését mondták fel, és csak a képzetlen munkaerőt alkalmazó, a mennyiségi alkalmazkodás eszközével gyakran élő vállalatok bocsátottak el állományba tartozó munkavállalókat. A munkapiaci túlkínálat minőségi cserékre adott lehetőséget, a vállalatok a bizonytalanabb státusú (határozott időre alkalmazott, nyugdíj mellett foglalkoztatott vagy nyugdíjazható) munkavállalóikat küldték el. Ezzel párhuzamosan kezdték jobban kihasználni a hosszú szolgálati időt ledolgozó, több feladat elvégzésére is alkalmas szakmunkások képességeit. Vizsgálati körükbe beletartoztak a nagy autógyártó cégek, ezek hajtották végre a legnagyobb létszám-leépítési akciókat.

A csoportos vállalati leépítések elemzése összhangban van ezekkel a megfigyelésekkel. Az ilyen módon elbocsátottak között a legfeljebb 8 általánost végzetek aránya meghaladta a 40 százalékot, ami mintegy 10 százalékponttal magasabb a munkanélkülieken és 30 százalékponttal a foglalkoztatottakon belüli arányuknál. Míg az érettségizettek aránya a csoportosan elbocsátottak között nem különbözik a foglalkoztatottakétól, addig a szakmunkások esetében az általános iskolát végzetekhez képest fordított a helyzet, ők jelentősen alulreprezentáltak a csoportosan elbocsátottak között. A csoportosan leépítettek foglalkozás szerinti listáját messze a gyártósori összeszerelők vezetik, őket az egyéb segéd munkások követik (Busch–Lázár).

A vállalati esettanulmányok arra is rávilágítanak, hogy a munkaidő-gazdálkodás formái és lehetőségei a technológiai folyamattól függően rendkívül

változatosak (Boda–Neumann). A cégek többségénél már a válságot megelőzően bevezették a munkaidőkeret alkalmazását, ami az amerikai és nyugat-európai példáktól eltérően nálunk egyoldalúan a munkáltató érdekeit szolgálja. Ez lehetőséget teremt a munkaidőalap rugalmas felhasználására, ugyanakkor a lehetőségek kihasználása a hivatalos statisztikákban nehezen követhető nyomon.

A válság újfajta kihívást jelentett a vállalati szakszervezeteknek, üzemi tanácsoknak. A kilencvenes évek közepe óta szinte csakis a bérnövekedésre, béren kívüli juttatási csomagokra koncentráló alkudozással fel kellett hagyniuk, tevékenységükben előtérbe került a munkahelyek védelme. (Ahogy Köllő János tanulmánya kimutatta, ebben sikerült is bizonyos eredményeket elérniük.) Figyelemre méltó, hogy az esettanulmányok szerzői főként a külföldi érdekelt-ségű multinacionális vállalatok gyakorlatában találkoztak a menedzsment és a szakszervezet, illetve az üzemi tanács közötti rendszeres konzultációval. A szakszervezetek, üzemi tanácsok ereje viszonylag csekély, nyugat-európai összehasonlításban alkupozíciójuk viszonylag gyenge, a multinacionális cégek-nél megfigyelhető, hogy a vállalatközpont versenyezteti a hasonló technológiai adottságú, nagyjából azonos költség-szintű gyárait. Főként a szakmunkára épülő, magas hozzáadott értéket előállító vállalatoknál számoltak be „jó kompromisszumokról” a szakszervezetek (Boda–Neumann).

A válság hatása a területi egyenlőtlenségekre

Többször esett már szó a magyarországi válság terjedésének egyes szakaszairól, a munkanélküliség alakulásáról. Lócsei Hajnalka a 4. tanulmányban ezt két dimenzióban, időben és térben tárgyalja. A magyar gazdaság rendszerváltozást követően kialakult, elsősorban a vállalati termelékenységben és a külföldi tőke jelenlétében érzékelhető dualitása térben is megnyilvánul: az ország egy kedvező helyzetű, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni, adottságait kihasználni képes versenyképesebb, valamint egy elmaradottabb, a külföldi működőtőkét alig vonzó, folyamatosan leszakadó részre tagozódik. A tanulmány vezérfonalát az a kérdés jelenti, hogy hogyan hatott a világgazdasági válság okozta recesszió a hazai fejlettségi térszerkezetre.

A 2008 ősze és 2010 nyara közötti időszakot négy szakaszra bonthatjuk: 1. 2008. október – 2009. január: megkezdődik a (regisztrált) munkanélküliség növekedése; 2. 2009. január – 2009. június: a munkanélküliség drasztikus emelkedése; 3. 2009. június – 2010. február: további, de kisebb ütemű növekedés; 4. 2010. február – 2010. augusztus: a munkanélküliség enyhe csökkenése.

Az első periódusban az álláskeresők száma és aránya leginkább a korábban az ipari termelés fellegvárának számító Dunántúl északi, északnyugati részében növekedett meg. Ezen belül a válság azokban a térségekben érzékelhető leginkább, amelyekben a munkavállalók nagyobb része a közeli nagyobb város

feldolgozóipari telephelyeire ingázott. Ez összefügg azzal a már említett tényvel, hogy a válság elsőként az exportorientált cégeket érte el. (Mindezt megerősítik a Busch–Lázár tanulmány adatai a csoportos leépítésekről.) Ugyanakkor a legnagyobb vesztesek között az ország más, elmaradottabb részeiben fekvő kistérségek is szerepelnek. Ez különösen akkor szembevetendő, ha nem a munkanélküliség növekedési indexét, hanem a százalékpontos különbségeket vesszük számba, hiszen az elmaradottabb kistérségek eleve sokkal magasabb munkanélküliségi szintről indultak.

Érdemes ezt összevetni a 4.A) keretes írás szerzőjének, Faluvégi Albertnek az eredményeivel, amely szerint 2008 harmadik és negyedik negyedéve között a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben összességében sokkal nagyobb mértékben növekedett a munkanélküliség (3,8 százalékponttal), mint a hátrányos helyzetű (0,5 százalékpont), illetve a fejlettebb kistérségekben (0,2 százalékpont). Ebben a bontásban az észak- és nyugat-dunántúli kistérségek erőteljes munkanélküliség-növekedését ellensúlyozta a többi fejlett térség.

Visszatérve Lőcsei Hajnalka elemzésére, a következő időszakban a válság hatása már nem korlátozódott az exportorientált feldolgozóipari létesítmények környezetére, hanem általánossá vált, egyre több ágazatot és térséget érintett, de még mindig leginkább az északnyugati országrész belső periferiáján lehetett érzékelni. Ebben a terjedési szakaszban fontos szerepe volt a szomszédságnak, egy-egy nagyobb vállalat létszámleépítése tovaryűrűző hatásának. Csekély volt a változás a fővárosban, illetve annak közvetlen környékén, valamint a Balaton környékén, bár az „érintetlen” zóna egyre szűkült.

A harmadik szakaszban, amikor a munkanélküliek számának és arányának változását elsősorban a szezonális hatások határozták meg, a munkanélküliség emelkedésének területi képe viszonylag stabil maradt. A válság hatása viszont egyre inkább megmutatkozott Közép-Magyarországon is, aminek legfőbb oka, hogy a főváros gazdaságában a szolgáltatószeletor van túlsúlyban, amely az exportorientált ipari ágazatokhoz képest később szenvedett el nagyobb veszteségeket. Csupán az ország legelmaradottabb külső és belső periferiáin nem romlottak tovább az egyébként is igen magas értékek. Sőt néhány kistérségben – talán a közcélú foglalkoztatási programoknak köszönhetően – javult a helyzet.

Faluvégi Albert 2009 végéig tartó elemzése mindezzel összhangban azt mutatja, hogy ebben az évben az ország fejlettebb térségeiben folyamatos volt a munkanélküliség emelkedése, miközben a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben 2009 első félévében kismértékben javult a helyzet (bár a válság előtti szintet nem érte el), majd a második félévben stagnált a munkanélküliség. Ezeknek a folyamatoknak az eredőjeként a leghátrányosabb helyzetű kistérségek munkanélküliségi rátája az országos átlag mintegy 2,3-szereséről 2008 végére 2,7-szeresére nőtt, majd 2009 végére 1,9-szeresére csökkent.

A negyedik szakaszban, 2010 februárjától – részben szezonális hatások következtében – a mezőgazdasági jellegű alföldi területeken, a balatoni kistérségekben, valamint az ország leghátrányosabb helyzetű, munkanélküliséggel leginkább sújtott térségeiben (Cserehát, Szatmár, Ormánság) csökkent az álláskeresők aránya. Ez a közmunkaprogramok hatásának tulajdonítható (Lőcsei).

Mindezek a változások egy sajátos területi kiegyenlítődéshez vezettek, aminek háttérében nagyrészt nem a kedvezőtlen helyzetű térségek felzárkózása, hanem a fejlettebbek jobban romló foglalkoztatási helyzete állt. 2010 tavaszán a kiegyenlítődés folytatódott, és a korábbiakkal ellentétben ez az elmaradottabb kistérségekben tapasztalható javulásnak köszönhető. Ennek ellenére a válság folyamán a munkanélküliség térszerkezete lényegében nem változott, továbbra is érvényes, hogy a dél-dunántúli és a Balassagyarmat-Békcéscsaba-tengelytől keletre fekvő kistérségekben az átlagnál jóval magasabb az állástalanok aránya, és ezek közül csak a nagyvárosi központok körzetei jelentenek kivételt.

Nyitott kérdés, hogy fennmaradhat-e a kiegyenlítődés hosszú távon is, vagy végső soron – mivel a javulás nem a gazdasági élénkülés eredménye – az amúgy is jelentős és szociális feszültségeket gerjesztő különbségek további éleződésére lehet számítani.

Az álláskeresők aránya annál magasabb, minél kisebb lakosságszámú településkategóriát vizsgálunk, ugyanakkor a régiók közül a fejlettebbekben ez a szabályszerűség sokkal kevésbé érvényesül. A válság során csak abban az időszakban volt jelentősebb különbség a településkategóriák között, amikor az álláskeresők száma hirtelen megugrott, illetve jelentősebben visszaesett. A válság terjedésének időszakában a nagyobb városi centrumok jellemzően „át-hárították” a negatív hatásokat a kisebb településekre.

A területi foglalkoztatási különbségek alakulásának fontos összetevője tehát az ingázás problémaköre. Az elmaradott térségek helyi munkapiaci rugalmatlanságának egyik oka valószínűleg az, hogy az itt lévő falvakból csak magas ingázási költségekkel lehet a városokban munkát vállalni. Bartus Tamás 4.B) keretes írásának célja annak vizsgálata, hogy mekkora kereseti előnyökre számíthatnak egy-egy nagyváros munkapiacától adott távolságra élő képzetlen emberek? Fedezi-e az utazással elérhető keresetnövekedés az ingázás költségeit? A modellszámítások céljára megfelelő adatok csak a válság előtti időszakra állnak rendelkezésre, de ezekből is fontos következtetések vonhatók le.

A kutatás Pécs, Szeged, Debrecen, Nyíregyháza és Miskolc – valamint a kontrollváros szerepét betöltő Győr – vonzáskörzetében vizsgálta a kereseti lehetőségek térbeli eloszlását. A modellszámítások alapján megállapítható, hogy egy faluban annál kisebb az átlagos órabér, minél messzebb van a központtól. A központtól távolodás hatása a győri munkapiacra a legerősebb, így itt egy félórás utazás költsége még bőven megtérül a keresetnövekedés révén.

A hátrányos helyzetű régiókban viszont az ingázással járó idővesztéségek becsült költségei elérik vagy meghaladják a megszerezhető bérnövekményt.

A be nem jelentett foglalkoztatás

Az eddig ismerttetett tanulmányok következtetéseit szerzőik a különböző statisztikai forrásokból elérhető foglalkoztatási, munkanélküliségi adatok alapján vonták le, így értelemszerűen nem vehették figyelembe a be nem jelentett foglalkoztatás alakulását. Sajnos ebben a témakörben csak a válság előtti időszakból állnak megalapozott információk a rendelkezésünkre. Semjén András és Tóth István János 5. tanulmánya két, 2007 őszén, illetve 2008 tavaszán készült lakossági empirikus felvétel eredményeit ismerteti, és ezek alapján igyekszik következtetni a válság lehetséges hatására a vizsgált területen. Ebben a tekintetben tehát tanulmányuk egy fontos kutatási téma alapvető kérdéseit fogalmazza meg, bizonyítva, hogy rendkívül nagy szükség volna a korábbi adatfelvételek megismétlésére. Ugyanakkor a válság előtti időszakra vonatkozó információk összefoglalása sem tanulság nélkül való.

A szerzőpáros a be nem jelentett foglalkoztatáson belül két formára koncentrált: a „zsebbe való fizetésre”, ami az esetek többségében a legális fizetés kiegészítése, és a „számlás kifizetésekre”, amikor a voltaképpeni alkalmazott bérének egy részét saját vállalkozása számlájára kapja. A korábban tárgyalta túl érdekes költségcsökkentési célzatú vállalati reakció lehet az adófizetést és adócsalást is tartalmazó fizetési csomagok belső arányainak változtatása az utóbbiak javára.

2008 tavaszán a 18 és 60 év körüli népesség körében minden negyedik dolgozó kapott zsebbe vagy számlára fizetést a megelőző két év során. Mindkét forma, de különösen a zsebbe kapott fizetés esetében többségben vannak a férfiak. A zsebbe történő fizetésben a fiatalok sokkal nagyobb arányban érintettek, mint az idősebbek. Általában vagy az egyik, vagy a másik megoldást alkalmazzák, és a kétféle módszer alanyai jellegzetes módon különböznek egymástól: a zsebbe kapott fizetés elsősorban a legfeljebb általános iskolát végzettekre, míg a számlás kifizetés elsősorban a diplomásokra jellemző.

A munkanélküliség területi alakulásáról levont következtetésekhez érdekesen kapcsolódnak a be nem jelentett foglalkoztatás területi jellemzői. A kelet-magyarországi megyékben lényegesen gyakoribb az ilyen módon végzett munka, Nyugat-Magyarországon viszont az átlagosnál ritkábban fordul elő. Az alkalmazottak és alkalmi munkások körében a kelet-magyarországi lakosok 40 százaléka kapott zsebbe vagy számlára fizetést. A rendszeres munkával nem rendelkezők (alkalmi munkások, munkanélküliek) körében a leggyakoribb a be nem jelentett munka. A szóban forgó csoport több mint fele végzett a vizsgálat előtti két évben a közterhek alól ilyen vagy olyan módon (többnyire zsebbe kapott fizetés révén) kibúvó munkát.

Mindezek alapján, összesen 13 típust megkülönböztetve, a szerzők sorra veszik, hogy egy vállalat életében milyen hatásokat válthatott ki a válság a bejelentett, illetve a be nem jelentett vagy vállalkozói tevékenységnek álcázott foglalkoztatás arányaiban. Következtetésük, hogy a gazdasági válság az utóbbi két évben nagy valószínűséggel a be nem jelentett, illetve álcázott munka elterjedtségének és mennyiségének növekedésével járt, a legtöbb lehetséges vállalati alkalmazkodási forma és a munkavállalói érdekeltség egyaránt ebbe az irányba mutat. Ugyanakkor minden bizonnyal voltak ellenható tényezők is. Az építőipar esetében például – amely a többi ágánál sokkal inkább alkalmaz be nem jelentett munkát – a termelés volumene jóval nagyobb mértékben esett vissza, mint a bejelentett foglalkoztatás, amiből arra következtethetünk, hogy a be nem jelentett foglalkoztatás körében nagyobb volt a leépülés.

A válság hatása a háztartásokra

A Közelképet záró két tanulmány és egy keretes írás a válságnak a háztartásokra gyakorolt hatását tekinti át, fogyasztási adatok hiányában elsősorban jövedelmi oldalról. A 6. tanulmány, a Gáspár–Kiss szerzőpáros írása először azt vizsgálta a munkaerő-felmérés paneladatai alapján, hogy milyen tényezők befolyásolták a munkanélkülivé válás valószínűségét a válság időszakában. Ennek során a szerzők az állásvesztések arányának látszólag magasabb növekedését mutatták ki a válság hatására, mint Köllő János (lásd 1.5, illetve 6.1 ábra). Itt azonban fel kell hívjuk a figyelmet egy fontos – az elemzések eltérő céljából adódó – módszertani különbségre, ami megmagyarázza az eltérést. Köllő János a foglalkoztatotti és nem foglalkoztatotti státusz közötti váltásokat vette figyelembe, míg Gáspár Katalin és Kis Áron figyelmen kívül hagyta azokat az állásvesztőket, akik inaktívvá és nem munkanélkülivé váltak. Ebben a tanulmányban tehát alapvetően a munkanélkülivé válás jövedelmi hatását ismerhetjük meg. (A háztartási jövedelmek 2009. évi alakulását a Tóth–Medgyesi szerzőpáros 8. tanulmánya mutatja be.)

Gáspár Katalin és Kis Áron a becslés során magyarázó változóként a nemet, az életkort, az iskolai végzettséget, a területi elhelyezkedést és az ágazatot vette figyelembe, és megállapításaik szerint az állásvesztés valószínűségét a foglalkoztatott nemén kívül minden tényező erősen befolyásolja. A legfiatalabbak állásvesztési valószínűsége meghaladja az idősebbekét, és a kor előrehaladtával kismértékben tovább csökken annak valószínűsége, hogy valaki elveszíti munkahelyét. Ez a valószínűség az iskolai végzettséggel is csökken. A gazdasági ágazatokat tekintve, kiemelkedően magas állásvesztési valószínűséget mutat az építőipar és a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás ágazat. Szintén magas az állásvesztési valószínűség a feldolgozóiparban.

Ezt követően a szerzőpáros a háztartási költségvetési felvétel 2007. évi adataiba emelte át a foglalkoztatottak állásvesztési valószínűségét, és a válság előtti adatokon szimulálta a válság háztartások szempontjából talán legfontosabb

következményének, a munkanélküliség növekedésének a hatását. Ennek során jövedelemkategóriánként 2009. évi szintre indexálta és a 2009. évi adószabályok segítségével nettósította a háztartások jövedelmét.

Gáspár Katalin és Kis Áron megállapítja, hogy az állásvesztés valószínűsége a háztartási jövedelem növekedésével csökken, a legalsó jövedelmi tizedben majdnem háromszorosa a legfelső tizedbelinek. Az állásvesztések következtében elszenvedett átlagos jövedelemvesztés abszolút értéke nő a jövedelemmel, ugyanakkor a relatív jövedelemvesztés minden jövedelemcsoportban hasonló mértékű. Olyan számításokat is végeztek, amelyekben figyelembe vették, hogy a válságtól függetlenül is lett volna munkanélkülivé válás. Ebben az esetben értelemszerűen kisebb jövedelemhatásokat kapnak, de a hatás eloszlása lényegében változatlan maradt, azzal az eltéréssel, hogy a relatív jövedelemkiesés valamivel kisebbé vált az alsóbb jövedelmi tizedekben, mint a felsőkben.

Megvizsgálták azt is, hogy a munkanélküli-ellátások (konkrétan az álláskeresési járadék és az álláskeresési segély), milyen mértékben kompenzálták a veszteségeket. Az ellátás hatására a háztartások relatív jövedelemkiesése 0,4–1,1 százalékponttal csökkent; a kompenzáció aránya viszonylag stabil a jövedelemeloszlásban, a jövedelempótlás mértéke egyedül a legfelső tizedben kisebb.

Tóth István György és Medgyesi Márton 7. tanulmánya a Tárki háztartás-monitor-felvételei alapján mutatja be a jövedelemeloszlás főbb mutatóinak hosszú távú alakulását, különösen a 2007 és 2009 közötti változásokra koncentrálva. Ezekben a folyamatokban nem csupán a jelenlegi válság, hanem a korábbi évek konszolidációs csomagjainak hatása is megmutatkozik. A válság első szakasza 2008 második felében elsősorban azokat érintette, akiknek jelentős megtakarításaik voltak, és valamilyen oknál fogva kénytelenek voltak az ezekben bekövetkező veszteségeket realizálni. A válság következő szakasza egyrészt a devizahitelek törlesztőrészleteinek és kamatainak emelkedése révén, másrészt a munkanélküliség növekedésén keresztül érintette a háztartásokat. A válság hatásainak harmadik szakasza az állami kiadások lakosságot érintő visszafogása, az állam jóléti szerepvállalásának szűkítése révén érvényesült.

2007 és 2009 között a gazdagoknak és a szegényeknek is romlott a helyzete, a háztartások átlagjövedelmei körülbelül 7 százalékot veszítettek reálértékükből. A szegények helyzete ugyanakkor lényegesen nagyobb mértékben romlott, esetükben még nominálisan is esett a jövedelem, a legfelső és legalsó jövedelmi tizedek átlagai közötti arány 6,8-ról 7,2-re nőtt. A 7–9. jövedelmi tizedbe tartozók relatív pozíciója viszont javult. Valószínűleg ennek az összetett változásnak a következménye, hogy a különböző egyenlőtlenségi mutatók nem szolgáltatnak egyértelmű képet.

A 2007. évi adatok elemzése korábban egyfajta jövedelmi depolarizálódást mutatott ki, a felső középosztályok lecsúszását és az alsó középosztályok re-

latív pozíciójának emelkedését. A legfrissebb adatok szerint a legjelentősebb változás a jövedelemeloszlás alsó szélén bekövetkezett polarizálódás, a 2005. évi szinten definiált alacsony jövedelműek arányának növekedése. A foglalkoztatási polarizálódást vizsgálva, a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a foglalkoztatás csökkenése legnagyobb mértékben azokat a háztartásokat érintette, amelyekben korábban legalább két foglalkoztatott volt.

A tanulmány második része a háztartások eladósodottságát és törlesztési problémáikat mutatja be. Ennek egyik összetevője a háztartások jövedelmének csökkenése, a másik pedig a devizaárfolyamok változásán keresztül a törlesztőrészek növekedése. Ahogy arról Kapitány Zsuzsa 7.A) keretese is ír, a kétezres évek elején és közepén a háztartások fogyasztói magatartását a gyenge megtakarítási hajlandóság jellemezte, a háztartások az előrehozott fogyasztást és a saját tulajdonú lakásberuházásokat részesítették előnyben, a hitelek, különösen a devizahitelek állománya rendkívüli mértékben megnőtt.

A Társi adatai azt mutatják, hogy a korábbi stabilitás után 2007 és 2009 között nőtt a nélkülözésről, anyagi gondokról beszámoló háztartások aránya. Növekedtek az adósságtörlesztési nehézségek, elsősorban az alacsonyabb jövedelmű csoportok esetében. 2009-ben a háztartások 35 százaléka tartozott valamelyik banknak vagy pénzintézetnek, ami 15 százalékpontos növekedés az évtized elejéhez képest. Ezzel párhuzamosan a hitellel rendelkezők arányának kiegyenlítődése tapasztalható a jövedelemeloszlás szélső csoportjaiban. Míg 2001-ben még több mint 10 százalékpont volt a különbség a banki hitellel rendelkezők arányát tekintve a felső és az alsó jövedelmi ötöd között, addig 2009-re ez a különbség teljesen eltűnt. A háztartások legalacsonyabb jövedelmű ötödében 2003 körül indult meg a lakáshitelek arányának növekedése, ami töretlenül folytatódott az évtized hátralevő részében. Jelentős részük tehát akkor csatlakozott a hitelfelvételi lázhoz, amikor már a vége felé járt a lehetőség. A szegények körében az átlagosnál nagyobb mértékben emelkedett a személyi hitelt felvevők aránya, ami valószínűleg a megélhetési nehézségek áthidalása érdekében történt.

A bemutatott kiegyenlítődési folyamat persze lehet annak a következménye is, hogy egy korábban hitelt felvevő középosztályi család jövedelmi helyzete romlott olyan mértékben, hogy az alsó jövedelmi ötödbe került, de történhetett az alsó ötödbe tartozó háztartások hitelfelvétele révén is.

A bankoknak tartozó háztartások átlagosan összjövedelmük mintegy egyötödét fizették ki banki hitelek törlesztéseként 2010 januárjában, az alsó jövedelmi ötöd esetében azonban 29 százalék ez az arány. Ha a nem banki tartozásokat is figyelembe vesszük, akkor sokkal nagyobbá válik a jövedelmi helyzet szerinti különbség. A háztartások átlagosan jövedelmük egynegyedét fordították hiteltörlesztésre, de az alsó ötöd jövedelme 43 százalékát.

2009-ben a hitellel rendelkezők mintegy 9 százaléka nem tudott megfelelően törleszteni a háztartások saját bevallása szerint. Az alsó ötödbe tartozók körében ez az arány 17 százalék.

A Kapitány Zsuzsa keretes írásában bemutatott PSZÁF-adatok szerint ennél jóval magasabb a késedelmesen törlesztett hitelek aránya. Így a 90 napon túli fizetési késedelmes hitelek aránya 2008 decembere és 2010 márciusa között 17,6-ról 22,9 százalékra nőtt. A különbséget több tényező is magyarázhatja. Egy háztartásnak nem csak egy tartozása lehet, és nyilvánvalóan az egyszerre több hitelt felvevők között nagyobb a késedelmesen törlesztők aránya. Másrészt a háztartásmonitor adatai a 2009. évi helyzetet mutatják, míg a PSZÁF adatai kumulált értékek.

A válság hatására a háztartások hitelfelvételeik, elsősorban lakáshitel-felvételeik erőteljes korlátozására kényszerültek. 2009-ben a háztartások által befizetett hiteltartozások összege meghaladta az újonnan felvett hitelek értékét, a háztartások nominális követeléseinek és tartozásainak változását tekintve a háztartási szektor nettó hitel-visszafizetővé vált.

A hitelválság a lakásépítésben is visszaeséshez vezetett, miközben 2009-ben már a nominális lakásárak is csökkentek. Az alacsony pénzügyi vagyonnal és relatíve magas ingatlanvagyonnal rendelkező háztartások többségének ingatlanvagyonja folyamatosan leértékelődik, ami a háztartások fogyasztói magatartásának gyors és jelentős változását valószínűsíti.